

David Hume

Gesprekken over de Natuurlijke Religie

Vertaald, ingeleid en van
commentaar voorzien door Ton Vink

DAMON

Inhoud

De Nalatenschap van een Sceptisch Atheïst <i>Ton Vink</i>	7
Gesprekken over de Natuurlijke Religie	23
Pamphilus tot Hermippus	25
Deel 1	28
Deel 2	39
Deel 3	51
Deel 4	57
Deel 5	64
Deel 6	70
Deel 7	76
Deel 8	82
Deel 9	88
Deel 10	93
Deel 11	104
Deel 12	116
Commentaar	133
De vertaler	165
Vrijdenkers	167

De Nalatenschap van een Sceptisch Atheïst¹

Ton Vink

David Hume leefde in een tijd die met regelmaat in het brandpunt van de belangstelling staat: de Verlichting. Die Verlichting wordt dan, te pas en te onpas, overal bijgesleept. En krijgt de meest uiteenlopende verwijten en complimenten over zich heen.

Wat de verwijten betreft: alle kwalen en kwaden van het moderne bestaan worden op haar conto geschreven. Eenzaamheid, individualisme, egoïsme, agressie, rationalisme, oorlogen, verval van normen en waarden, gebrek aan gemeenschapszin, de kwaliteit van de lucht, de kwaliteit van het water. U kunt het zo gek niet verzinnen of het komt door de Verlichting!

Wat de complimenten betreft: alle fraais en voordelen van het moderne bestaan worden op haar conto geschreven. Vrijheid, zelfstandigheid en zelfbeschikking, wetenschap en redelijk denken, gelijkheid, levenspeil en langere levensduur, de kwaliteit van de lucht, de kwaliteit van het water. U kunt het zo gek niet verzinnen of het komt door de Verlichting!

Hume was een representant van die Verlichting. Zonder twijfel. En zoals Voltaire de Franse Verlichting samenvat in zijn wervende kreet *Écrasez l'infâme! Vernietig de eerloze!* en Kant de Duitse in zijn *Sapere aude! Durf te weten!* zo vat ook Hume zijn Britse, maar toch vooral Schotse², Verlichting samen: *Be a philosopher, but amidst all your philosophy, be still a man! Wees een filosoof, maar blijf bij al die filosofie altijd mens!*

1 Deze Inleiding bestaat uit een (voorbereidend) gedeelte dat voorafgaat aan de tekst van de *Gesprekken over de Natuurlijke Religie*, en een (commentarierend) gedeelte dat volgt op de tekst.

2 Zie bijv. Herman, Arthur, *The Scottish Enlightenment. The Scots' invention of the modern world*. London: Fourth Estate, 2001; en Buchan, James, *Capital of the Mind. How Edinburgh changed the World*. London: John Murray, 2003.

Als er ooit een filosoof was in wie zich al het goede van de Verlichting verenigde, dan was dat de Schot David Hume. Tolerantie (religieus en anderszins), intellectuele onafhankelijkheid, vrijheidszin, gevoel voor humor en relativiteit, filosofische en literaire kwaliteiten, een menselijke maat en oprechtheid, niet alleen in theorie maar ook in praktijk, en een levensgenietende instelling.

Zijn *Gesprekken over de Natuurlijke Religie* zijn niet voor niets in dialoogvorm geschreven, een dialoog tussen Demea, Cleanthes en Philo (waarover verderop meer). Het is waarschijnlijk dat Hume vergelijkbare gesprekken over vergelijkbare thema's ook in werkelijkheid met zijn vrienden heeft gevoerd. En die dialoog staat symbool voor het goede in Humes leven: goede vrienden, een goed gesprek, een goede maaltijd, een goed glas wijn en tot slot een goede dood. De wereld, zou je toch zeggen, heeft behoefte aan *Hume-manisering*.

Bij de begrafenis van David Hume in 1776 werd het volgende stukje conversatie gehoord en voor het nageslacht bewaard: "Ah, (says one) he was an Atheist. No matter, (says another) he was an honest Man."³ Dit geeft een heel aardig beeld van de manier waarop zijn tijdgenoten hem hebben ervaren en over hem dachten. En ja, David Hume was een atheïst, maar dan een sceptisch atheïst. En ja, hij was ook een eerlijk mens. Juist die combinatie ging niet onopgemerkt voorbij. Vandaar dat de jonge James Caulfield, de latere Lord Charlemont, die in Humes gezelschap verkeerde tijdens zijn diplomatieke verblijf in het Italiaanse Turijn, in zijn memoires liet weten:

Van alle filosofen van zijn filosofische gezindte heeft, naar ik meen, niemand ooit meer oprechte welwillendheid verbonden aan zijn verderfelijke beginselen dan mijn vriend Hume. (...) Hij was zachtmoedig, vriendelijk en buitengewoon vrijgevig...⁴

3 Dit stukje conversatie wordt, met lichte variaties, veel geciteerd, bijvoorbeeld door E. C. Mossner in zijn *The Life of David Hume*. Oxford 1980² p. 603. Zie ook Tweyman, S. (red.), *Hume on Natural Religion*. Bristol 1996, p. 24, alsmede Greig, J.Y.T. *David Hume*. Oxford, 1931, herdrukt New York/London 1983, p. 410 en Graham, R. *The Great Infidel. A life of David Hume*. Edinburgh, 2004, p. 354.

4 Hardy, Francis, *Memoirs of James Caulfield, Earl of Charlemont*. London: T. Cadell, 1812 (2e ed.) pp. 16-17.

Humes vriend, de econoom Adam Smith, kon dan ook als een terecht erbetoon na Humes overlijden van hem zeggen:

Al met al heb ik hem, bij leven en na zijn dood, altijd beschouwd als iemand die het ideaal van een volmaakt wijs en deugdzaam mens zo dicht benadert als de menselijke natuur met al haar zwakheden toestaat.⁵

Maar diezelfde Adam Smith weigerde wel kort voor Humes overlijden in te gaan op diens verzoek om postume publicatie van de *Gesprekken over de Natuurlijke Religie* veilig te stellen. Die toezegging wilde Smith niet doen, gegeven het in veler ogen onchristelijke karakter van deze *Gesprekken*.

Postuum

Hume heeft aan zijn *Gesprekken over de Natuurlijke Religie* veel zorg besteed. Ze werden uiteindelijk postuum gepubliceerd, maar anders dan wel eens wordt aangenomen is dat nooit zijn vooropgezette bedoeling geweest.

De eerste vermelding van het werk stamt uit 1751 in een brief aan zijn vriend Gilbert Elliot of Minto. Hume zegt daarin dat hij Cleanthes tot 'held' van de discussie maakt en hij vraagt Elliot om adviezen ter versterking van Cleanthes' positie. Daar zit opzet achter. Hij wil namelijk niet vervallen in de veelgemaakte fout om "de tegenstander alleen maar onzin in de mond te leggen." Hume zegt verder dat hij, Elliot, best in werkelijkheid de rol van Cleanthes had kunnen spelen, zoals hij, Hume, die van Philo. Dat zou hem "vrij natuurlijk zijn afgegaan."⁶

Uit Humes correspondentie rond 1763 blijkt dat hij de *Gesprekken* in de voorafgaande periode heeft 'herzien' en hij vraagt een aantal vrienden opnieuw om advies ter zake eventuele publicatie. Dat advies is zonder uitzondering negatief. Vandaar dat Hume aan Gilbert Elliot schrijft:

5 Greig, J.Y.T. (red.), *The Letters of David Hume*, Oxford 1932, herdrukt New York/London 1983, 2 Vols, Vol. II, p. 452.

6 *Letters*, Vol. I, pp. 153-54.

Is het niet streng en tiranniek van je, nog tirannieker dan welke wet van de Stuarts dan ook, om mij mijn *Gesprekken* niet te laten publiceren? Denk je niet dat een passende opdracht op zou kunnen wegen tegen wat er zo bezwaarlijk aan wordt gevonden?⁷

Ook zijn vriend Hugh Blair laat, met onbedoeld vooruitziende blik, weten: “Maar in ’s hemelsnaam, laat dat een postume publicatie worden, als het dan al zo ver moet komen, al vind ik zelf van niet.” Waarop David, met zijn eigen humor, in een reactie aan Blair laat weten: “Ik heb op dit moment geen concrete plannen voor publicatie, maar als het zo ver komt hoop ik dat ik het werk aan jou mag opdragen.”⁸

Een laatste periode van aandacht voor de *Gesprekken* vormt de tijd van Humes fataal gebleken ziekte. Hij ontwikkelt dan een opvallende activiteit om publicatie van het werk te verzekeren, desnoods postuum. Zijn pogingen om de zeggenschap hierover in handen van zijn vriend Adam Smith te leggen lijden, zoals gezegd, schipbreuk. Ook uitgever William Strahan liet het afweten en uiteindelijk moet zijn jonge neef en naamgenoot, bij Humes overlijden negentien jaar oud, publicatie veilig stellen. Na de weigering van Smith besloot Hume een codicil toe te voegen aan zijn testament waarin hij het manuscript van de *Gesprekken* toevertrouwt aan de zorg van zijn uitgever William Strahan, daarbij de wens uitsprekend dat zijn *Gesprekken over de Natuurlijke Religie* binnen een periode van twee jaar na zijn overlijden gepubliceerd zouden worden. Maar daar voegt hij de bepaling aan toe dat wanneer om wat voor reden dan ook publicatie binnen een periode van twee-en-een-half jaar na zijn overlijden, niet zou hebben plaatsgevonden, het bezit van het manuscript in handen moest komen van zijn jonge neef David “whose Duty, in publishing them as the last Request of his Uncle, must be approved of by all the World.”⁹

Tot kort voor zijn dood op 25 augustus 1776 had hij echter nog zelf plannen gehad voor publicatie, getuige bijvoorbeeld zijn bericht van 8

7 *Letters*, Vol. I, p. 380.

8 Klibansky, R. & Mossner, E.C. (red.), *New Letters of David Hume*, Oxford 1954, herdrukt New York/London 1983, pp. 72-73.

9 “Codicil to my Will 7 of August 1776”, NLS MS 23159 item 24. Deze neef David (1757-1838) zou, als Baron David Hume, een invloedrijk advocaat en rechtsgeleerde worden. Net als David Sr. veranderde ook David Jr. zijn achternaam van Home in Hume.

juni aan zijn uitgever Strahan: “Zodra ik te Edinburgh arriveer, neem ik mij voor een beperkte editie van 500 exemplaren te verzorgen ...”¹⁰

Daarnaast maakte Hume, gegeven de ondervonden weerstand, zich tegenover Strahan zorgen over het verdere lot van dit geesteskind: “... het heeft mij altijd bedrukt dat een werk dat mij bijzonder na aan het hart lag, het risico zou lopen na mijn overlijden afgewezen te worden.”¹¹ De *Gesprekken* en hun onderwerp hebben hem zijn leven lang beziggehouden. Hij heeft aan het werk geschaafd en het gepolijst, tot het zijn definitieve vorm had. Daarbij heeft de onverdraagzaamheid van christelijke zijde een voortdurende rol gespeeld. Hij beantwoordde haar met humor, ironie en een verdraagzame maar scherpe geest.

Toch hebben de *Gesprekken* bij hun verschijnen in Engeland en Schotland lang niet het tumult veroorzaakt dat aanvankelijk werd verwacht en dat Hume ook heeft weerhouden ze te publiceren tijdens zijn leven. In Duitsland trokken ze meer aandacht en dat is natuurlijk interessant voor zo ver dat ook de aandacht van Immanuel Kant was die de *Gesprekken* las in een (nooit in druk verschenen) vertaling van J. G. Hamann. Kant, op dat moment werkend aan de afsluiting van zijn *Kritik der reinen Vernunft* (1781; 1787²), was onder de indruk van Humes werk en in zijn *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik* (1783) gaat hij uitgebreid met Hume in discussie.

Leven en werk

David Hume werd geboren op 26 april 1711¹² te Edinburgh en groeide op op het familiebuiten te Ninewells, Berwickshire, ten zuiden van Edinburgh. Hij overleed te Edinburgh in 1776. Hij had een oudere zus, Katherine, die hem een groot deel van zijn leven zou vergezellen, en een oudere broer, John. Dat laatste was van belang omdat naar het toen geldende recht het grootste deel van het familiebezit overging in de handen van de oudste zoon. David moest dus omkijken naar een

¹⁰ *Letters*, Vol. II, p. 323.

¹¹ *Letters*, Vol. II, p. 325-26.

¹² Volgens de toen nog geldende Juliaanse kalender (gehandhaafd tot 1752). Volgens de huidige Gregoriaanse kalender valt zijn geboortedag op 7 mei. Zie voor een uitgebreide biografie van Hume mijn *Een leven als ‘man of letters’*. *Biografie van David Hume*. Eindhoven: Damon, 2022 (456 pp.)

Gesprekken over de natuurlijke religie

Pamphilus tot Hermippus

Men heeft wel eens gezegd, waarde Hermippus, dat weliswaar de filosofen uit de Oudheid het grootste deel van hun onderricht in de dialoogvorm gaven, maar dat deze in later tijden weinig beoefend is en met gering succes door diegenen die het toch probeerden. Nauwkeurig en geordend redeneren, zoals tegenwoordig verwacht wordt van filosofische onderzoekers, brengt de schrijver als vanzelf tot een methodische en didactische wijze van uiteenzetten, zodanig dat hij onmiddellijk, zonder voorbereiding, het punt waar hij heen wil kan belichten en vervolgens zonder onderbreking de gronden kan afleiden waarop het gebaseerd is. In gespreksvorm een *systeem* uiteenzetten, komt nauwelijks natuurlijk over en door van de directe wijze van uiteenzetten af te wijken wil de dialoogschrijver gaarne een zekere ongedwongenheid aan zijn tekst geven en de verhouding *lezer – schrijver* vermijden. Maar daarmee loopt hij het risico zich een nog groter ongemak op de hals te halen en het beeld van *meester* en *leerling* op te roepen. En wanneer hij de discussie voert in de normale sfeer van een aangenaam gezelschap door een verscheidenheid aan onderwerpen ter sprake te brengen en een juist evenwicht tussen de sprekers te bewaren, dan verliest hij dikwijls zoveel tijd in voorbereidingen en overgangen, dat de lezer nauwelijks het gevoel heeft dat de charmes van het gesprek opwegen tegen de orde, compactheid en precisie die eraan worden opgeofferd.

Er zijn echter enkele onderwerpen waarvoor de dialoogvorm bijzonder geschikt is en toch wel degelijk nog altijd te verkiezen boven de directe en eenvoudige wijze van uiteenzetten.

Elke leerstelling die zo *vanzelfsprekend* is dat zij nauwelijks ter discussie kan staan, maar tegelijkertijd zo *belangrijk* dat zij niet dikwijls genoeg ingeprent kan worden, lijkt een dergelijke wijze van behandelen te vereisen; daar kan het nieuwe van de wijze van behandelen een tegenwicht bieden tegen de overbekendheid van het onderwerp, daar kan de levendigheid van het gesprek het onderricht kracht bijzetten en

de verscheidenheid aan gezichtspunten, geboden door uiteenlopende personages en karakters, wellicht saai noch overbodig zijn.

Anderzijds lijkt ons ieder filosofisch vraagstuk, dat zo *duister* en *onzeker* is dat de menselijke rede er geen uitsluitsel over kan geven, wanneer men het al zou moeten behandelen, natuurlijkerwijze naar de dialoog- en gespreksstijl te voeren. Men mag redelijke mensen van mening laten verschillen in kwesties waarover niemand redelijkerwijs zeker kan zijn. Tegengestelde standpunten vormen, zelfs zonder enig uiteindelijk besluit, een aangenaam vermaak. En wanneer het onderwerp bijzonder en interessant is, verplaatst het boek ons als het ware in het gezelschap en verenigt het de twee belangrijkste en zuiverste genoegens van het menselijk leven, studie en samenzijn.

Nu treft het dat al deze omstandigheden zich voordoen wanneer het gaat om de *natuurlijke religie*. Welke waarheid is zo vanzelfsprekend, zo zeker, als het *bestaan* van een god, een waarheid, door de meest onwetende tijdperken erkend en waarvoor de meest verfijnde geesten met overgave nieuwe bewijzen en argumenten hebben trachten te leveren? Welke waarheid is zo belangrijk als deze, die de grondslag is voor al onze hoop, de zekerste fundering voor de moraal, de meest stabiele basis voor de samenleving en het enige beginsel dat geen moment zou mogen ontbreken in onze gedachten en overwegingen? Maar wanneer we deze vanzelfsprekende en belangrijke waarheid behandelen, wat voor duistere vragen rijzen er dan niet betreffende de *natuur* van dat goddelijke wezen, zijn eigenschappen, zijn besluiten, het plan van zijn voorzienigheid? Dat zijn immer geschilpunten geweest onder de mensen; daarover heeft de menselijke rede geen enkele zekerheid weten te bereiken. Maar deze onderwerpen zijn zo interessant dat we ons voortdurende onderzoek ervan niet kunnen beteugelen, ook al is tot nu toe slechts twijfel, onzekerheid en tegenstrijdigheid het resultaat geweest van onze meest scherpzinnige naspeuringen.

Gelegenheid dit te constateren had ik onlangs, toen ik zoals gebruikelijk een gedeelte van de zomer doorbracht bij Cleanthes en aanwezig was bij de gesprekken die hij voerde met Philo en Demea, waarvan ik je onlangs een nogal gebrekkig verslag heb gegeven. Je nieuwsgierigheid, vertelde je me toen, werd daardoor zo gewekt, dat je vond dat ik wel verplicht was een meer gedetailleerd verslag van hun uiteenzettingen te geven en de uiteenlopende denkbeelden te laten zien, die zij

Deel I

Nadat ik mij bij het gezelschap had gevoegd dat gezeten was in Cleanthes' bibliotheek, complimenteerde Demea Cleanthes met de grote zorg die hij besteedde aan mijn opvoeding en met zijn onvermoeide volharding en trouw in al zijn vriendschappen. De vader van Pamphilus, zei hij, was je intieme vriend; zijn zoon is je pupil en kan zelfs beschouwd worden als je geadopteerde zoon, wanneer we tenminste af zouden gaan op de moeite die je doet om hem in contact te brengen met alle nuttige takken van literatuur en wetenschap. Ik ben ervan overtuigd dat het je net zomin aan voorzichtigheid als aan ijver ontbreekt. Derhalve wil ik een stelregel naar voren brengen die ik ten aanzien van mijn eigen kinderen in acht heb genomen, om te zien in hoeverre hij overeenstemt met jouw praktijk. De methode die ik in hun opvoeding volg, is gebaseerd op de uitspraak van een der filosofen uit de Oudheid, "dat studenten in de filosofie eerst de logica dienen te bestuderen, dan de ethiek, dan de fysica, en als laatste de natuur der Goden"* . Daar deze wetenschap der natuurlijke theologie volgens hem het meest diepgaand en duister van alle is, vereist zij in haar studenten het rijpste oordeel, en slechts aan een geest, verrijkt met al de andere wetenschappen, kan zij veilig worden toevertrouwd.

Ben jij er zo laat mee, zegt Philo, je kinderen de beginselen der religie bij te brengen? Bestaat er niet het gevaar dat zij opvattingen waarover zij gedurende het gehele verloop van hun opvoeding zo weinig gehoord hebben, verwaarlozen of volledig verwerpen? Slechts als wetenschap, onderworpen aan het redeneren en disputeren van de mens, antwoordde Demea, stel ik de studie der natuurlijke theologie uit. Mijn voornaamste zorg is hun geest al vroeg tot vroomheid te brengen; en door voortdurend voorschrift en onderricht, en naar ik hoop eveneens door mijn voorbeeld, prent ik diep in hun gevoelige geest

* Chrysippus apud Plut: *de repug. Stoicorum*. [Hume verwijst hier naar de *Moralia* van Plutarchus (46 – 120 na Chr.), waarin is opgenomen diens *De Stoicorum Repugnantiis*; zie daarin bijvoorbeeld caput ix, 1035 a, b.]

een blijvend respect in voor al de beginselen der religie. Wanneer zij in contact komen met alle andere wetenschappen, wijs ik tegelijkertijd op de onzekerheid van elk onderdeel, de eeuwige twistgesprekken tussen de mensen, de ondoorzichtigheid van alle filosofie en de vreemde, dwaze conclusies die sommigen van de grootste genieën hebben afgeleid op grond van de beginselen der menselijke rede alleen. Nadat ik aldus hun geest tot gepaste nederigheid en wantrouwen jegens zichzelf heb gebracht, zie ik geen enkel bezwaar meer hun de grootste mysteries der godsdienst te openbaren; evenmin vrees ik dan enig gevaar van de aanmatigende arrogantie der filosofie, die hen ertoe zou kunnen brengen de meest gevestigde leerstellingen en meningen te verwerpen.

Jouw zorg om de geest van je kinderen al vroeg tot vroomheid te brengen, aldus Philo, is zeker heel redelijk en niet meer dan gepast in dit heidense en ongodsdienstige tijdperk. Maar wat ik voornamelijk bewonder in je opvoedingsplan, is de wijze waarop je je voordeel doet met juist die beginselen der filosofie en wetenschap, die als bron van trots en zelfvoldaanheid altijd en overal zo destructief zijn bevonden voor de beginselen der godsdienst. Het gewone volk, zo mogen we inderdaad wel zeggen, dat onbekend is met wetenschap en diepgaand onderzoek, en de eindeloze disputaties der geleerden gadeslaat, heeft gewoonlijk een diepe minachting voor de filosofie en klampt zich om die redenen des te sneller vast aan de wezenlijke punten der theologie die het onderwezen kreeg. Zij die zich een weinig binnen het gebied van studie en onderzoek wagen en daarbij veelvuldig overtuigende punten ontdekken in de nieuwste en meest vreemde leerstellingen, houden niets voor te moeilijk voor de menselijke rede; en terwijl zij in hun aanmatiging alle grenzen overschrijden, schenden zij de diepste geheimen van de tempel. Maar Cleanthes zal het naar ik hoop met me eens zijn dat er, na de onwetendheid als beste remedie achter ons te hebben gelaten, nog één middel is om deze goddeloze vrijheid te voorkomen. Laten we de beginselen van Demea verbeteren en verdiepen. Laten we ons ten zeerste bewust worden van de zwakheid, de blindheid en de enge grenzen van de menselijke rede. Laten we haar onzekerheid en eindeloze tegenstrijdigheden zelfs waar het gaat om onderwerpen uit de praktijk van het dagelijkse leven, goed overwegen. Laten we gewezen worden op de fouten en het bedrog van onze zintuigen; op de onoverkomelijke moeilijkheden waarmee eerste beginselen in alle systemen gepaard gaan; op de tegenstrijdigheden die eigen